

Pastoor Henriette Crüwell Hat Gott Humor?

Heeft God humor?

0. Inleiding in het thema

Staat u mij in het begin van mijn voordracht als opmerking vooraf een autobiografische aantekening toe. Ik kom uit een gemengd gezin. Dat is een Duits curiosum. Een gemengde familie heeft evangelisch en katholieke wortels. De moeder van mijn vader was een rasechte Beierse katholieke vrouw, die met een nakomeling van August Hermann Francke, de grondlegger van het Duitse piëtisme getrouwd was. De vader van mijn moeder stamde uit een streng katholieke wijnbouwersfamilie, die eeuwenlang de miswijn voor het bisdom Speyer gekelderd heeft. En uitgerekend hij trouwde tot ontzetting van allen een evangelische domineesdochter uit het Bergische Land. Zonder uit de school te willen klappen, kan ik u alleen dit zeggen: hier botsten werelden met elkaar. En ik heb als kind in deze familie het panopticum van christelijke humor kunnen beleven. Terwijl de katholieke familieleden uitgesproken veel, graag en luid lachten, kon men mijn evangelische grootmoeder in het beste geval slechts een licht gegiechel ontlokken. Want voor een goede christen was het volgens haar niet gepast te vloeken of te lachen. De voor een deel zeer gepeperde grappen van de Pfalzer familie toverden bij haar alleen een licht rood op het gezicht. Na de begrafenis van mijn evangelische overgrootmoeder dronk men passend bedrukt een kopje thee en vertelde men elkaar met gedempte stem hoezeer men de gestorvene miste. Toen mijn katholieke grootmoeder slechts enkele dagen later in München begraven werd, liep de hele familie snikkend achter haar kist. Nauwelijks echter was het geliefde familielid onder de grond, of men ging naar het dichtstbijzijnde café, waar men elkaar met tranen in de ogen, deze keer echter van het lachen, anekdoten uit het leven van grootmoeder vertelde. Ook zij werd ongetwijfeld in de familie gemist, maar men droeg het gemis met humor.

Waarom ik dit alles vertel? Zeker niet om evangelisch en katholiek tegen elkaar uit te spelen, maar om meteen al in het begin aan te duiden, dat humor onder christenen een totaal omstreden thema kan zijn. Zo wees de grote leraar uit de oostelijke kerk uit de vierde eeuw, Johannes Chrysostomos eens in een preek indringend erop dat de christen, die toch met zijn Heer gekruisigd is, nooit mocht lachen, maar voortdurend huilen moest, waarna enkele toehoorders gelachen en hem toegeroepen zouden hebben: " Wij willen tranen zien".

“Het lachen is de zwakheid, de broosheid en de verdorvenheid van ons vlees,” zegt de blinde bibliothecaris Jorge von Burgos in Umberto Eco's “In de naam van de roos”. De hoogbejaarde, ontwikkelde en blinde monnik wordt tot moordenaar, omdat hij wil verhinderen dat het enige exemplaar van het tweede boek van de aristotelische poëtica, dat zich uitgerekend in de door hem beheerde kloosterbibliotheek bevindt, algemeen bekend wordt. Hij vreest dat dit boek, waarin de antieke filosoof Aristoteles het lachen looft en rechtvaardigt, het ideologische angst- en intimidatiesysteem van het middeleeuwse christendom zou kunnen doen instorten. Alleen angst, gelooft hij, brengt mensen ertoe een godgevallig leven te leiden, terwijl het lachen een kenmerk van menselijke zondigheid en beperktheid zijn zou en bovendien nog de gelovige van zijn vrees voor de duivel zou bevrijden.

Dat het geloof niet om te lachen is, schijnt een wijsheid te zijn, die zich in de christelijke achterhoofden ingenesteld heeft. Het beeld van een glimlachende of zelfs lachende Christus kon in de beeldende kunst geen ingang vinden. Ook christelijke heiligen lachen zelden. Zelf de vrolijke dierenvriend Franciscus van Assisi zou zich bij de overheersende kritische beoordeling van het lachen aangesloten en geloofd hebben dat zich in het lachen slechts ijdel geklets en domme scherts weerspiegelen.

Voor we ons dus aan de vraag willen wagen, of God humor heeft, is het allereerst goed eens vast te stellen, wat we onder humor in de wezenlijke betekenis verstaan.

I. Wat is humor? Een begripsbepaling.

1. Humor en de ernst des levens (Afstand tot zichzelf en transcendentie)

„Humor is, als men desondanks lacht,” is wel de bekendste korte definitie, die aan de Duitse schrijver Otto Julius Bierbaum wordt toegeschreven. Zo uitgekauwd als ze mag zijn, vat ze toch dat wat humor inhoudt samen. We humor heeft, kan erom lachen, dat er al te vaak een kloof gaapt tussen wens en werkelijkheid. In zoverre heeft humor altijd ook betrekking op de eindigheid en beperktheid van al het aardse. De schepping is nu eenmaal niet volmaakt, als ze dat wel was, dan zouden we geen humor nodig hebben.¹

Het “desondanks” van het humorvolle lachen wijst op alles in het leven, wat eigenlijk niet om te lachen is: onze fouten en zonden, het falen van de medemensen, lijden en verdriet, onwetendheid en liefdeloosheid. Ze bestaat,

¹ Eike Christian Hirsch, Hat Gott Humor? Dankrede, in Maria Rehborn (ua. (Hrswg), Anstiftung zum Lachen in Literatur und Wissenschaft, Kassel 1995, 47-65,50

deze werkelijkheid waarin we leven, die eindig, broos en pijnlijk is. In de humor weet de mens daarom echter tegelijkertijd ook, dat er nog een andere werkelijkheid bestaat, die hem aanmoedigt tot het “desondanks”. Het tegenstrijdige wordt niet als bedreigend, maar als komisch ervaren. In dit “desondanks” zit de hele waarheid van de humor opgesloten.

Zijn verhouding tot de eindigheid en beperktheid van onze menselijke werkelijkheid, dat is het wat de humorvolle mens van de ernstige mens onderscheidt, maar ook van degene die alleen plezier zoekt.

Dikwijls worden humor en ernst tegen elkaar uitgespeeld met noodlottige gevolgen. Van de humorvolle mensen wordt verondersteld dat zij de ernst des levens niet zouden zien, die zoals bekend op zijn laatst begint met de eerste schooldag. “Wat hebben ze toch tegen het lachen?” laat Lessing zijn Minna van Barnhelm vragen. “Kan men niet ook lachend heel ernstig zijn?” Er zijn mensen die alles heel ernstig nemen – vooral zichzelf. Voor hen tellen alleen de feiten en dat wat berekend kan worden. Het grote is groot, het kleine klein. Zwart is zwart en wit is wit. Er zijn mensen bij wie dikwijls een tweede niveau ontbreekt: een standpunt buiten zichzelf en de kleine wereld waarin zij leven. Het vermogen dus om van zichzelf en van de omstandigheden van het leven afstand te nemen, om zich daartoe te kunnen verhouden. Dergelijke humorloze mensen zijn ten diepste onvrije mensen. Gevangen in de vaste greep van de realiteit. Er bestaat alleen de werkelijkheid waarin zij leven. Niet zonder reden spreekt men van dierlijke ernst. Voor een dier telt slechts het hier en nu. Het heeft geen bewustzijn van verleden en toekomst, geen vermogen afstand te nemen van zichzelf. Dat betekent dat het niet de slechts aan mensen eigen vermogen heeft “uit zichzelf te treden en zichzelf van buitenaf te zien.”² Ook de humorloze mens mist dit vermogen. De dingen, de kleine en grote onaangenaamheden van iedere dag met humor te nemen – dat vereist een afstand nemen van het eigen ik, dat eigenlijk veel liever op vervelende dingen met ergernis en op treurige zaken met treurigheid zou willen reageren om de orde weer te herstellen.

Humor neemt zichzelf ook niet zo zwaar. “Alle (hogere) humor begint daarmee, dat men de eigen persoon niet meer serieus neemt,” schrijft Hermann Hesse in Steppenwolf. “Onder humor verstaan we een gemoedstoestand,” zo schrijft ook de filosoof Max Dessoir, “waarin een mens

² Helmut Thielicke, *Das Lachen der Heiligen und Narren*, 4. Aufl. Freiburg 1979, 94.

zich van zijn belangrijkheid en tegelijkertijd van zijn onbelangrijkheid bewust is.”³

En in deze richting gaat ook Sigmund Freud: kenmerkend voor de humor is naar zijn mening het standpunt van de superioriteit, die zegt: “Ik ben te groot dan dat deze gebeurtenissen mij pijnlijk zouden raken.”⁴ Wat hij daarmee bedoelde, kan goed geïllustreerd worden met de volgende anekdote. Toen Freud in 1938 naar Wenen wilde emigreren, werd hij door de Gestapo gedwongen een papier te ondertekenen, waarin stond dat hij “door de Duitse overheid en in het bijzonder door de Gestapo met de bij zijn wetenschappelijke reputatie passende hoogachting en eerbied behandeld was.” Freud verzocht alleen nog een zin te mogen toevoegen en schreef: “Ik kan iedereen de Gestapo van harte aanbevelen.”⁵

2. Humor en plezier (moed tot eindigheid)

“Op het punt waar het plezier ophoudt, begint de humor,” merkte de cabaretier Wener Finck eens treffend op. “Spass” (lol, plezier) komt volgens Duden van het Italiaanse “spasso”, wat zoveel als “verstrooiing, tijdverdrijf, genoeg” betekent. We leven in een maatschappij waarin plezier en amusement tot kenmerken van het goede leven geworden zijn. Het zou weliswaar meer dan overdreven zijn daarom met de Duitse dichter Botho Strauss te klagen dat we “vervloekt tot een eeuwige komedie zijn, verbannen in de gruwel van het heftige vermaak.”⁶ Als het leven echter tot een enkele ketting van amusementseries met kunstmatig aanhoudend gelach vervalt, loont het nauwkeurig onderscheid te maken tussen humor en plezier. Het woord “tijdverdrijf” is onthullend. Humor is allesbehalve tijdverdrijf, maar erkenning van de tijdelijkheid!

De humorvolle mens lacht desondanks. Hij heeft weet van de eindigheid van het leven en aanvaardt deze blijmoedig. Degene die alleen maar plezier zoekt, maakt het zichzelf daarmee moeilijk. Hij lacht weliswaar graag, maar niet desondanks. Hem, de plezierhebber, ontbreekt het net als de ernstige mens aan een tweede niveau. Dat maakt het de

³ Zitiert nach Eike Christian Hirsch, Der Witzableiter oder Schule des Lachens, München 2001, 260.

⁴ Sigmund Freud: Der Witz und seine Beziehung zum Unterbewussten. Frankfurt 1958, 191.

⁵ Zitiert nach Eike Christian Hirsch, Der Witzableiter oder Schule des Lachens, München 2001, 259.

⁶ Zitiert nach Rudolf Helmstetter, Vom Lachen der Tiere, der Kinder, der Götter, der Menschen und der Engel, in Lachen. Über westliche Zivilisation, Merkur 56 (2002), Heft 9/10, 763-773, 722

humorvolle mens mogelijk uit te komen voor de eindigheid van het leven. In tegenstelling tot de pleziermaker wil hij zich echter niet instellen op het hier en nu en stelt hij zich niet tevreden met de werkelijkheid zoals ze is. De plezierzoeker vlucht in de verstrooiing, omdat de gedachte aan zijn eigen sterfelijkheid hem angst aanjaagt. En hij riskeert tegelijkertijd daarmee zich tot de dood te amuseren.

We leven in een maatschappij van levensontgrensden. Onze levensmogelijkheden schijnen zo oneindig geworden te zijn, dat we ons daarin kunnen verliezen. Fascinerende techniek en enorme medische vooruitgang kunnen het leven wellicht verlengen, maar ze bedreigen ons tegelijkertijd ook. Wie geen grote reizen maakt, vindt de hele wereld thuis in het televisietoestel en mist dan ook nog de weg naar de bureu. Alles mag gedacht en openlijk ter discussie worden gesteld, in de winter zijn er verse aardbeien en in Duitsland is er het hele jaar ananas, We schijnen in de positie alles te doen en alles te zijn, ja, alles te kunnen bereiken, ieder beroep en ieder ambt, ieder succes en ieder bezit, iedere stad en ieder land en ook iedere partner. Geen keuze is definitief geldig, alles kan ook ieder moment anders zijn, want alles is tenslotte even geldig. En het is daarbij ook onverschillig, waarvoor we kiezen. We dreigen onszelf daarbij te verliezen. En het lijden van onze tijd bestaat zelfs daarin, dat we alles willen putten uit de oneindigheid en dat niet kunnen. We leven in een wereld die uit haar voegen is geraakt en waarin de oneindige vrijheid omslaat in de dwang, deze oneindige levensmogelijkheden ook te verwezenlijken. We verliezen de blik op de uiteindelijkheid van ons leven en daarmee op onze eigen eindigheid. In onze maatschappij wordt veel gelachen, over alles en iedereen. Maar het is al te dikwijls een blind lachen, dat slechts de eigen vertwijfeling wil toedekken om de eigen bodemloosheid en innerlijke leegte niet toe te hoeven geven.

“Omdat de mensen geen geneesmiddel tegen de dood, de ellende, de onwetendheid konden vinden, zijn ze om zichzelf gelukkig te maken erin vervallen niet eraan te denken,”⁷schreef de Fanse filosoof Blaise Pascal in de zeventiende eeuw over zijn tijdgenoten. Hoeveel te meer geldt dit voor onze tijd: wij allen zijn tot verdringingskunstenaars geworden, die de gedachte aan hun tijdelijkheid tot iedere prijs willen verdrijven.

De humor daarentegen onderscheidt zich door de wil zonder illusies te leven, en de kracht toch positief tegenover het leven te staan. Dat geeft een gedicht uit de middeleeuwen treffend weer:

⁷ Blaise Pascal, Gedanken. Nach der endgültigen Ausgabe übertragen von W.,Rüttenauer, Birsfeld-Basel o.j., Nr. 176

"Ik kom, ik weet niet waarvandaan,
ik ben, ik weet niet wie,
ik sterf, ik weet niet waarom
ik ga, ik weet niet waarheen –
ik ben verbaasd dat ik zo vrolijk ben."⁸

3. Humor en cynisme (solidariteit)

Dikwijls wordt cynisme als een vorm van humor opgevat. "Zonder cynisme lukt het niet met het komische helemaal niet," meent Friedrich Theodor Vischer, "alle humoristen zijn in zeker opzicht cynici."⁹ Ik twijfel daaraan.

Juist is in ieder geval, dat ook de cynicus het vermogen bezit van zichzelf en van de omstandigheden van het leven afstand te nemen. Ook hij kan tegenstrijdigheden verbinden en erom lachen dat wens en werkelijkheid al te vaak botsen. Ook de cynicus weet dus van de eindigheid en beperktheid van het leven, maar hij kan ze niet als eigen noodlot aanvaarden. Terwijl de humorvolle mens met de eigen grenzen, evenals met die van anderen verzoend leeft, dreigt de cynicus door deze grenzen in vertwijfeling te raken en vlucht hij in de verachting. Want hij wil zich juist niet laten raken door de nood en het leed van de anderen. In het meest extreme geval is hem dan niets meer heilig. Hij vergrijpt zich aan taboes en respecteert de gevoelens van anderen niet. Een voorbeeld. De geliefde van de keizerlijke luitenant snikt: "Het was het verschrikkelijkste ogenblik van mijn leven, Otto, toen ik je scheidingsbrief kreeg. Ik wilde mezelf doodschieten, maar ik had geen geld om een revolver te kopen." Daarop zei hij: "Maar liefste, als je maar één woord gezegd had....."¹⁰

Cynisme is dikwijls zelfbescherming. Men treft het niet zelden aan bij ambulancechauffeurs, begrafenisondernemers of mensen die heel direct met de nood van anderen en met de verschrikkingen van het leven te maken hebben. De humor benadert dit alles slechts vanuit de achtergrond van solidariteit en medegevoel. De humorvolle mens laat de anderen met hun noden, angsten en twijfels dichterbij komen. Want hij weet: verwissel de

⁸ Zitiert nach Karl Jaspers, Chiffren der Trenszendenz, München 2. Aufl. 1972, 12

⁹ Friedrich Theodor Vischer, Über des Erhabene und Komische. Ein Beitrag zur der Philosophie des Sch\önen, Stuttgart 1837, 173

¹⁰ Eike Christian Hirsch, Der Witzableiter oder Schule des Lachens, München 2001, 243.

namen, en de grap gaat over jou! Daarom speelt het "wij" in de humor een zeer beslissende rol. Hij is "als het ware een grondvorm van menselijk begrip. En begrijpen kan alleen degene, die zichzelf mee begrijpt." ¹¹

4. Humor en geestigheid (niet alleen geest en verstand)

En nog een laatste beperking. In het Duits maken we onderscheid tussen humor en Witz, geestigheid, grap. Dit onderscheid is niet in alle talen aanwezig. In het Engels bijvoorbeeld is alles humor. Humor wordt daar tot overkoepelend begrip voor alles wat komisch is. Waarin onderscheidt zich nu echter in het Duits de humor van de geestigheid? Want er bestaat beslist ook humorloze geestigheid. Oorspronkelijk betekent het woord Witz, geestigheid "verstand", vandaar onze uitdrukking: "met Witz en verstand". Een vooronderstelling voor iemand die grappen bedenkt en vertelt is dat hij geestig is. Er wordt echter ook een denkprestatie van de toehoorders verwacht. Want hij moet de gedachtesamenhangen slechts op grond van aanduidingen tot stand kunnen brengen.

Het kan voorkomen dat sommige mensen bepaalde grappen eenvoudig niet begrijpen. En er is nauwelijks iets pijnlijker dan wanneer iemand na een grap verward aan de lachende kring vraagt: "Dat begrijp ik niet, kan iemand me de pointe uitleggen?" De grap richt zich dus op het verstand, de humor echter op het hart.

In onze taal is het woord "hart" dikwijls zeer boterzacht en tot een rozerood kitsch-glitterhart gemaakt. In het spraakgebruik van de bijbel is hart echter meer dan een symbool voor sentimentele gevoelens. Het betekent het binnenste van een mens – dat wat hij in wezen is. Het hart is dus een soort sleutel om een mens in zijn totaliteit te begrijpen. In zijn denken, voelen en willen, zijn houding en zijn gedrag. Als we dus zeggen dat de humor zich tot het menselijk hart wendt en daaruit voortkomt, dan betekent dat dat humor met de hele mens te maken heeft – niet alleen met zijn hoofd. Alleen al de etymologie van het woord humor wijst erop, dat deze met de meest innerlijke organisatiesamenhangen van de menselijke aard te maken heeft. Want het woord humor gaat, volgens het onuitputtelijke woordenboek van Friedrich Kluge, op de opvatting van Hippokrates terug, volgens welke de lichaamssappen, de humores, de innerlijke aard van de mens bepalen.¹² "Als

¹¹ Michael Schneider, Theologische Anthropologie, Bd IV Vollendung, Edition Cardo Band L XXXVII, Köln 2001

¹² Zitiert nach Helmut Thielicke, Das Lachen der Heiligen und Narren, 4. Aufl. Freiburg i Br. 1974, 63.

we de humor van een mens kennen," schrijft de evangelische theologe Helmut Thielicke, "dan kijken we hem in het hart. Is hij daarentegen alleen geestig, dan brandt er alleen maar een vuurwerk van clous, maar kan hij zelf in het donker blijven. We blijven zonder informatie over de vraag of hij een mensenverachter of een liefhebber is, of hij cynisch of goedhartig is, of hij ruw of zacht is.¹³

5. Samenvatting

Echte humor overspeelt niet de ernst van het leven. Het is bepaald niet de kunst zich een kriek te lachen. In de humor gaat het veel meer om de moed om te verdragen, het leven als eindig te beschouwen, het goed te noemen en tegenstrijdigheden gelaten te accepteren. "De verbeelding troost de mensen over wat zij niet kunnen zijn en de humor troost ze over wat ze werkelijk zijn," merkt de Franse schrijver Albert Camus daarover op. In de humor uit zich op bijzondere wijze het aan de mensen eigen vermogen tot zelfdistantie en zelftranscendentie. Dat betekent in wezen niets anders dan: wie humorvol is, laat zich mede raken door het noodlot van anderen, omdat hij het als algemeen menselijk en daarmee ook als eigen opvat. Zo gezien is humor dus werkelijk als men desondanks lacht. Humor is in wezen uitdrukking van solidariteit en liefde. En daarom kunnen we met Charles Dickens' David Copperfield wel vragen: "Bestaat er tenslotte een betere manier om met het leven klaar te worden dan met liefde en humor?"

¹³ Helmut Thielicke. aOo. 63

I. II Humor in de bijbel

II. Met deze gescherpte en humorvolle blik willen we nu de vraag beschouwen: Heeft God humor?

Max Frisch heeft in zijn dagboek deze vraag voor het monotheïsme ontkend. Als we in de bijbel kijken: daar is van het medelijden van God sprake, en van zijn berouw, van zijn barmhartigheid, maar ook van zijn toorn, nergens echter een woord over zijn humor. Het begrip "humor" komt in de Heilige Schrift niet voor. Men zou echter het Boek der boeken behoorlijk verkeerd begrijpen, als men daarom humorloosheid zou veronderstellen.

1. Humor in het Oude Testament

Of iemand humor heeft, herkent men niet in de laatste plaats aan zijn glimlach of lach. Op zoek naar de lach, vinden we in de bijbel wel iets. Er wordt gelachen. Ook God lacht, maar dat is in de regel geen humorvol lachen.

"De koningen van de aarde staan op," zo heet het in psalm 2, "de groten hebben zich verbonden tegen de Heer en zijn gezalfden, maar hij die in de hemel troont lacht, de Heer spot met hen."

God als de spottende toeschouwer, die hoog in de hemel troont – dat is een beeld dat in de wereld van de oude Oriënt wijd verbreid was. Zo was in de Griekse godenhemel altijd weer een groot frivool lachen vol leedvermaak te horen. In twee scènes schalt bij Homerus het naar hem genoemde gelach. De goden op de Olympus amuseren zich over Hephaistos, de smid die Zeus eens, "hoog bij de hielen vastgehouden, van de heilige drempel" gegoooid had. Wat hem niet goed bekwam. Hompelend, een been achter zich aantrekkend, speelt hij nu op de Olympus voor schenker. "Onmetelijk lachen weerklonk van de hemelse goden, als ze zagen hoe Hephaistos in ijverige haast rondging (Ilias, eerste gezang, Vers 591vv)¹⁴ In de andere scène heeft Hephaistos een kunstig gesmeed web boven zijn echtelijk bed aangebracht om zijn ontrouwe echtgenote Aphrodite met haar minnaar Ares op heterdaad te betrappen. Als de val toegekapt is, roept hij de andere goden erbij. Die houden zich echter de zij vast van het lachen. En Apollon vraagt aan Hermes: "Zou je ook geen zin hebben om door zulke sterke banden gebonden in het bed te rusten bij de gouden Afrodite? Hem antwoordde daarop de bedrijvige bestrijder van Argos: O, als dat toch zou gebeuren, van

¹⁴ Zitiert nach Christoph Türcke, Lachen. Über westliche Zivilisation, Merkur 56 (2002), Heft 9/10, 774-778, 775.

ver treffende heerser Apollon. Al zouden mij ook drie keer zoveel oneindige banden binden, en al zouden jullie goden en alle godinnen het aanzien: zie, dan zou ik toch bij de gouden Afrodite slapen! – Toen lachten luid de onsterfelijke goden (Odyssee, achtste gezang, Vers 324vv)” Bij alle schijnbaar morele verontwaardiging amuseren de heren goden zich geweldig. Maar hun gelach is allesbehalve een “oppervlakkige lach”¹⁵ Integendeel. Het werkt verwoestend als het over de pijn van de Griekse soldaten schalt, die met duizenden een bloedige strijd op leven en dood met de Trojanen leverden, terwijl de goden de slachting mede aanschouwden en in een Olynpisch-vrolijke distantie hun sympathieën en antipathieën verdeelden. “Het homerische gelach uit de gedistantieerd-vrolijke godenwereld, het klinkt over de slachtvelden en de lijkenhopen.¹⁶ De goden, hoe menselijk ze ook voorgesteld worden in hun hemel, ondervinden voor de mensen geen solidariteit en geen medegevoel. Hun lachen blijft daardoor altijd een cynisch en wreed gelach.

Lacht onze God ons misschien op dezelfde manier uit? Op de eerste blik lijkt het zo. Gods lachen heeft in de zo-even geciteerde psalm iets verachtelijks. Honend lacht hij om degenen die zich voor de heersers van de wereld houden. Ook op een andere plaats in de psalm klinkt Gods gelach. Het richt zich tegen de misdadigers, die spottend bij elkaar zitten. God spot dus met de spotter, trouw aan het motto: “Wie het laatste lacht, lacht het best.”

Ontelbare grappen bestaan er, die deze kant van God benadrukken. Daarvoor een onschuldig voorbeeld. Bijna is de rondtrekkende handelsgezel in het dorp, of hij bemerkt dat onweer de brug weggeslagen heeft. Hij moet over de molenbeek springen en die is nu zo breed, dat hij besluit vooraf een kort schietgebedje uit te spreken. Als hij eroverheen is, kijkt hij bijdehand naar boven: “Was helemaal niet nodig geweest – was heel eenvoudig.” Maar dan roetsjt hij ook weer terug, en zijn beide laarzen lopen vol water. “Ach, lieve God,” broemt hij gekrenkt, “kunt u dan helemaal geen grapje begrijpen.”

De handelsgezel spot en krijg weliswaar onschadelijk, maar ook humorloos de rekening van God gepresenteerd. De misdadigers in de psalmen komen er niet zo goed vanaf. Gods lachen is hun doodsoordeel. Hij vernietigt ze.

¹⁵ Paul | Friedländer, Lachende Götter, in W. Jaeger (Hrsg), Die Antike. Zeitschrift für Kunst und Kultur des klassischen Altertums, BdX, Berlin-Leipzig 1934,209-226,217

¹⁶ Karl-Josef Kuschel, Lachen Gottes und der Menschen Kunst, Freiburg 1994, 32

De theoloog Karl-Josef Kuschel komt op grond hiervan ook tot de conclusie, dat het lachen van God niets bevrijdends meer heeft, maar 'een onmatig en meedogenloos lachen tegenover alle mensenverstand en alle mensenethiek'¹⁷ zou zijn.

Ik ben het met zijn mening niet eens. God lacht in de zojuist geciteerde psalm over mensen, die de zwakken en armen onderdrukken en beroven. Cynici dus, die geen grap begrijpen, als het om hun macht gaat, en die zichzelf tot maatstaf van de wereld verklaren. Het goddelijke lachen laat deze collectieve en individuele grootheidswaan leeglopen en ontmaskert deze als datgene wat het is: als dodelijk.

God is hier zoals in de hele bijbel uiterst partijdig. Hij staat vastbesloten aan de kant van de armen en zwakken. Wat dat betreft is ook zijn lachen partijdig. Hij wil diegenen oprichten die door de spotters en misdadigers onderdrukt en bedreigd worden, zodat ze bevrijd in lachen kunnen uitbarsten. In het boek der Spreuken kan dan ook de gepersonifieerde wijsheid in wie God zelf aan het woord komt, zelfbewust optreden. "Hoe gelukkig zijn allen die mij volgen!" roept ze uit (Spr. 8,22), en haar verachters bedreigt ze: "Dan zal ik het zijn die lacht."

De God van Israël heeft met de spotters op de Olympus niets gemeen. Hij bemoeit zich ermee, weent en lacht met de mensen. Het verdriet van God maakt zijn lachen pas draaglijk en geloofwaardig. "Want een lachen van God, wiens achtergrond niet verdriet of solidariteit is, zou een boosaardig lachen zijn, zoals ook menselijk lachen, waarin geen solidariteit, geen deelneming meetrilt, alles behalve humorvol is."¹⁸

Deze lachende solidariteit van God wordt al op de eerste bladzijden van de bijbel duidelijk. "Hij lacht!" zo noemen Abraham en Sara hun eerstgeborene. En wie daar lachen mag, is niemand minder dan God. De vermoedelijk oudste bijbelplaats met betrekking tot het thema lachen, wordt weergegeven door een uitspraak van de kersverse moeder Sara: "God heeft ervoor gezorgd, dat ik kan lachen. Ieder die daarvan hoort, zal met mij lachen. (Gen. 21,6) Wat was er gebeurd: eerst lachen Abraham en Sara. Dat Sara in haar tent zachtjes voor zich heen giechelde, mag algemeen bekend zijn. Achter de deur van haar tent hoorde ze de vreemdelingen, die buiten voor de tent haar man aankondigen, dat zij nog in haar hoge ouderdom een

¹⁷ S.o. 107

¹⁸ www.ursulahomann.de/DasChristentumUndDerHumor/kapoo6.html

zoon zullen krijgen. "Nu ik oud ben, moet ik nog de liefde bedrijven en mijn heer is ook oud!" dacht ze bij zichzelf en lachte! Het boek Genesis beschrijft dat. Sarah en Abraham lachen God uit. Ze kunnen niet geloven wat hun, de oerouden, beloofd wordt. Maar God is niet geërgerd over hun lachen, maar hij lacht mee. In Izaäk lacht God om de menselijke kleingelovigheid. "Izaäk is het geschenk van een gelukkig lachende God aan de mensheid."¹⁹ De geschiedenis van de voorouders van Israël toont een God, die zelfs bestand is tegen de lachende twijfel van de mensen en deze in een gelukkig lachen van vreugde verandert, waarmee Hij zelf instemt. "De goddelijke vervulling van de voor mensen onverwachte mogelijkheid voert tot een bevrijd lachen van de mens met zijn God."²⁰

God lacht desondanks. Hij lacht met Abraham en Sarah, omdat ze ondanks hun hoge ouderdom nog een baby in hun armen houden. Oud is nu eenmaal niet oud bij een God die het onmogelijke mogelijke maakt. Hij lacht ondanks hun kleinmoedigheid en twijfel en verklaart zich daarin met hen solidair. "Wie had ooit Abraham voorspeld," zo staat er in het boek Genesis, "Sara zoogt een kind.!...ieder die het hoort,zal met mij lachen." (Gen. 21, 6vv)

Wie verder de verhalen van de bijbel wil bevragen op de humor van God, moet zich hoeden voor een anachronistische benaderingswijze. Dat wil zeggen, we moeten oppassen dat we niet met onze voorstelling van wat komisch is op teksten afgaan, die in een andere tijd en een andere cultuur ontstaan zijn. Dat kan namelijk op een vreselijke manier verkeerd gaan. En niet weinig pogingen om de bijbel met het oog op Gods humor te ontsluiten, ontnemen de humor zijn existentiële dimensie. Over blijft een onschuldig lachende en enigszins naïef overkomende grootvader in de hemel, die met milde humor het lot van de mensen stuurt.

Als een populair voorbeeld ervan dat God humor heeft, wordt regelmatig de geschiedenis van de profeet Jona aangevoerd.²¹ Ik zou ze u niet willen onthouden. De profeet is ontstemd. Hij heeft het vanaf het begin geweten. God is weekhartig is. Een "soffie", zou men tegenwoordig zeggen. Hij, Jona, moet zich impopulair maken en in Gods naam Nineve bedreigen met een groot strafgericht. Maar in plaats van het dan eens flink te laten donderen,

¹⁹ Karl-Josef Duschel, Lachen Gottes und der Menschen Kunst, 99

²⁰ S.o.

²¹ Vgl. z.B.Friedrich Bernack, „Es ist besser zu lachen als sich zu ärgern!“ Vom Humor in der Bibel, Katholisches Bibelwerk Stuttgart 2007, 25vv; Shaul Oettinger, stacheliger Humor in der Bibel, Wort und Antwort????, 31-35.

toont God zich toegevend, als de stad maar nauwelijks een beetje berouw toont. Als Jona ten oosten van Nineve het verdere noodlot van de stad wil gadeslaan, laat god boven hem een ricinusstruik groeien, die hem schaduw zal geven. Inderdaad verheugt de profeet zich geweldig over deze wonderbaarlijke struik. Dezelfde God laat de struik de volgende dag door een worm te gronde gaan. Aan de tot de dood bedroefde Jona verklaart hij: "Jij hebt verdriet over de plant...en ik zou geen verdriet hebben over deze stad, waarin meer dan honderdtwintigduizend mensen leven, die nog geen onderscheid kunnen maken tussen links en rechts, en bovendien nog veel vee?"²² Met dit humoristische, maar ook tegenover Jona en daarmee tegenover alle humorloze bekrompenheid vriendelijke Godswoord, eindigt de geschiedenis. En de oudtestamenticus Gerhard van Rad merkt daarbij op: "Men kan deze geschiedenis niet lezen zonder te glimlachen. Zo verheft de verteller ons bijna zonder dat we het merken, boven alle menselijke maatstaven en oordelen."²³

2. Humor in het Nieuwe Testament

„Jezus als hij zingt en lacht" noemde eenmaal een groot Duits dagblad een artikel over de Jesus People, die het beeld van een lachende Jezus tegenover een kerkelijk dogmatisme plaatsten.

Toch is er in de geschriften van het Nieuwe Testament geen lachende Jezus te vinden, hoewel de evangelisten er niet voor terugschrikken Jezus zeer menselijk voor te stellen. Hij weent, hij scheldt, en gaat tekeer en heeft zelf in de tuin van Gethsemane angst, maar hij glimlacht en lacht nergens. Daarbij is er genoeg gelegenheid geweest daarover te berichten. "Men kan Jezus dikwijls zien wenen," merkt ook al de al hierboven geciteerde Johannes Chrysostomos op, "lachen nooit, niet eens stil glimlachen." Wie echter met deze kerkvader tot de conclusie wil komen dat Jezus werkelijk nooit gelachen of geglimlacht heeft, zit ernaast. Want het gegeven alleen, dat iets niet bericht wordt, is nog geen bewijs ervoor dat het inderdaad niet gebeurd is. Over een lachende Christus vertellen gnostische teksten, die het niet tot de canon van de bijbel gebracht hebben. Volgens de koptische Petrus-apocalyps ontving Petrus in de week voor Pasen in de tempel te Jeruzalem de nodige onthullingen over het lijden en sterven van Jezus. Hij moest begrijpen en zo de dood van zijn vriend beter kunnen verwerken. Dat moet hem sterken en troosten. In een visioen ziet Petrus de scène van de gevangenneming en kruisiging van Jezus en vraagt: "Wat zie ik, Heer: bent U het naar wie ze grijpen en ben ik het naar wie u grijpt? Of wie is het, die naast

²² Gerhard von Rad, Der Prophet Jona, in ders., Gottes Wirken in Israel, 65-78, 73.

²³ Gerhard von Rad, Der Prophet Jona, in ders., Gottes Wirken in Israel, 65-78, 73.

het kruis staat, vrolijk is en lacht? En een ander slaan ze op de voeten en op de handen!" Hij krijgt van Christus het antwoord: "Degene die je naast het kruis vrolijk ziet zijn en ziet lachen, dat is de levende Jezus. Degene echter in wiens handen en voeten ze nagels slaan, dat is zijn vleselijk evenbeeld, namelijk het losgeld, dat ze te schande maken." Als Petrus aandringt en zegt: "Heer, niemand ziet U, laat ons van hier vluchten!" antwoordt Jezus: "Ik heb je gezegd dat ze blind zijn. Laat ze begaan. Jij echter zie toch hoe weinig ze weten wat ze zeggen."

Namen en plaats van handeling plaatsen deze scène in de nabijheid van de evangeliën. En toch is ze met haar boodschap mijlenver daarvan verwijderd. Een Christus die in de hemel weggevoerd lachend zijn zijde vasthoudt en mede aanziet, hoe iemand in zijn plaats aan het kruis crepeert, die zich kostelijk amuseert over de blindheid van de mensen en een goedkope ruil ensceneert, is niet de Christus die de bijbel verkondigt.

Het beantwoordt veel meer aan de gnostische voorstelling, dat de verlosser Christus een hemelse figuur is, die door God naar de aarde gezonden is en zich als mens verkleed heeft. Het was echter in strijd met de goddelijkheid van deze verlosser een volkomen menselijke dood te sterven, anders zou hij niet de verlosser zijn. Daarom moest Christus van te voren van de aarde weggenomen worden naar de hemelse heerlijkheid en een plaatsvervanger in zijn plaats de schandelijke dood lijden. De gnosis kent dus de lachende verlosser, maar zijn lachen is cynisch. Zijn lachen maakt hem niet menselijker. Hij blijft de hemels superieure, goddelijk verhevene, die niet de volle diepte van het mens zijn mag uitputtend mag ervaren. Hij beantwoordt op geen enkele manier aan de tot de laatste consequentie mens geworden Christus van het Nieuwe Testament.

Het is daarom belangrijk dat we ons nog eens tot het Nieuwe Testament wenden. Ook als daar van geen lachen of glimlachen van Jezus nadrukkelijk sprake is (misschien zelfs als reactie op de gnostische teksten), dan zijn er toch veel bewijzen voor dat Jezus erg gesteld was op lachende mensen. Zo belofde hij bijvoorbeeld in de zaligsprekingen aan hen die wenen: "Gij zult lachen." (Luc. 6,21). Lachen hoort bij het Rijk van God, zoals Jezus het verstaat. Dat is niet werkelijk verrassend, als men bedenkt dat evangelie goede tijding betekent. Het gaat Jezus om de vreugde van de mensen, als een rode draad loopt dat door het hele evangelie. Of zoals de katholieke theoloog Karl-Josef Kuschel het zegt: " De evangeliën zijn doortrokken van de warmtestroom van een van Jezus uitgaande vreugde over de schepping en de mensen."²⁴ Reeds de kerstgeschiedenissen, in het bijzonder die in Lucas, spreken hier een duidelijke taal: met de geboorte van Jezus begint de tijd

²⁴ Karl-Josef Kuschel, *Lachen Gottes und der Menschen Kunst*, Freiburg 1994, 123

van vreugde, waarin iedere mond vol lachen is. Een gedachte, die ingang in een van de beroemdste kerstliederen gevonden heeft, dat in geen kerstnachtsmis mag ontbreken.

Stille nacht, heilige nacht,
Gods zoon, o hoe lacht
Liefde uit uw goddelijke mond
Nu voor ons slaat de reddende stond
Christus, in uw geboorte.

Wie hier lacht is overigens niet de broeder Jezus met de naam Owi, maar het Christuskind zelf.

“Dit heb ik u gezegd,” zo wordt Jezus in het Johannesevangelie geciteerd, “opdat mijn vreugde in u is en daarmee uw vreugde volkomen wordt.” En zo is Jezus ook daar te vinden, waar gevierd wordt. Zijn eerste teken verricht hij volgens het Johannesevangelie op een bruiloft. En deze bruiloft, waarbij het er in de oude Oriënt uitbundig aan toe ging, is dan ook het beeld van Jezus voor de messiaanse tijd. Misschien is het niet overdreven geïnterpreteerd, als we de “man zonder bruiloftskleed” uit Mattheus 22,11 als mens zien die zich niet kan verheugen.”²⁵

Nu is vreugde echter niet altijd hetzelfde als humor. Ook niet als beide uitdrukking zijn van een positieve instelling tegenover het leven en de wereld.

De verhalen en de gelijkenissen waarmee Jezus de mensen wil winnen voor het Rijk van God, worden gedragen door deze levensinstelling en zijn over het algemeen ook humorvol. Drastisch komische beelden gebruikt Jezus steeds weer: “de balk in het eigen oog” (Mat. 7,4), de “doorgeslikte kameel” (Mat. 23,24) of de kameel, die door het oog van een naald gaat (Mat. 19,24) En Jezus gaat het daarbij niet anders dan de meeste humorvolle mensen: hij wordt niet altijd begrepen. Zo vertelt de evangelist Marcus hoe Jezus zijn discipelen eenmaal waarschuwt dat ze zich zouden hoeden voor het zuurdeeg van de farizeeërs en het zuurdeeg van Herodes. En de jongeren vroegen zich daarop af, hoe het dan verder moest, want ze hadden geen brood meer bij zich. Toen Jezus dat merkte zei hij tot hen: wat maken jullie je er zorgen over dat je geen brood hebt? Begrijpen en verstaan jullie nog altijd niet? (Mark. 6, 16vv)

In de omgang met zijn tegenstanders vertoont Jezus datgene wat men in het Duits als “Witz” bestempelt. Spionnen loeren op hem en vragen, of het juist is de keizer belasting te betalen. Als Jezus ja zegt, komt hij in conflict met de

²⁵ Friedrich Bernack “Es ist besser zu lachen als sich zu ärgern!” Vom Humor in der Bibel, Stuttgart 2007, 11.

religieuze wetten, zegt hij nee, dan kunnen ze hem aangeven bij de Romeinen. Wat doet Jezus? Hij laat zich een Romeinse munt geven en antwoordt met een tegenvraag: Wiens beeld en opschrift staan daarop? Ze antwoordden: Die van de keizer. (Luc. 29,24vv). Toen zei hij tot hen: Geef dan de keizer wat des keizers is en God wat God toebehoort!" Ontelbare theologen proberen sindsdien erachter te komen wat nu van God en wat van de keizer is, omdat ze de pointe niet willen begrijpen, namelijk dat God gewoonweg alles toebehoort. Jezus heeft ze daarmee voor de gek gehouden en de meesten hebben het niet gemerkt, omdat ze van Jezus geen humor verwachten.

De menswording van God als bewijs van zijn humor

Heeft God dus humor? Maar natuurlijk! Anders zouden er geen oud-katholieken zijn, zo zouden we kunnen antwoorden. En in deze richting van argumenteren gaat ook de Engelse schrijver Gilbert K. Chesterton, als hij de vraag bevestigend beantwoordt onder verwijzing naar het feit dat God tenslotte de mens geschapen heeft.

Ik wil echter nog verder gaan en de stelling poneren: God moet humor hebben, anders was hij geen mens geworden. Laten we ons nog een keer herinneren wat we als kenmerk van de humor vastgesteld hebben: dat is het vermogen tot zelfdistantie en zelftranscendentie, de moed tot eindigheid en tot solidariteit, evenals een vrolijke omgang met de tegenstrijdigheden van het leven.

Maar hoe is dat met God? Kan de Ene wel in distantie tot zichzelf treden? Kan de oneindige eindig zijn? En tenslotte: kunnen er bij God wel tegenstrijdigheden en daarmee komische situaties bestaan, als hij toch alles ziet, alles weet en almachtig is? Kan God dus wel humor hebben?

Dat zijn vragen die ons diep in de christelijke theologie leiden. Ze raken aan het centrum van ons geloof, namelijk het geheimenis van de menswording van God.²⁶ En hier moeten we beginnen om die vraag die ons bezighoudt, te

²⁶ In deze zin ook Helmut Thielicke, „Das Lachen der Heiligen und Narren,, 4. Aufl Freiburg 1979, 110: "Ik kan daarop maar een antwoord geven, dat ik gewaagd vind (...) Als in kinderlijke onschuld het goddelijke in het menselijke en alledaagse ingevoegd wordt, dan is dat een lofprijzing van de menswording van God.." En zo ook de Linzer theoloog Hanjo Sauer, Von der Humor (Unfähigkeit) der Theologie, in ders./Franz Gruber (Hsrg), Lachen in Freiheit, Theologische Skizzen (FS RAberger), Regensburg 1999, 7-17, 16, die de vraag stelt of niet analoog aan de uit de discussie over het vermogen tot lijden stammende formulering van Karl Rahner, dat "God zou lijden aan de anderen", van de "humor van God gesproken zou kunnen worden", omdat God "in Jezus Christus de mensen en de wereld zo nabijgekomen is, dat hij zich met de mensen verheugt en in iedere bevrijdende ervaring van de humor als zichzelf tegenwoordig is – wanneer ook aan de horizon van de wereldtijd."

kunnen beantwoorden. Vanaf het begin hebben christenen geprobeerd de menswording van God te begrijpen. De zogenaamde Filippenzenhymne is een van de oudste, zo niet de oudste tekst, die getuigt van dit streven. Hij is te vinden in de brief van Paulus aan de Filippenzen, maar is vermoedelijk voor-paulinisch.

De hymne is werkelijk geen humoristische tekst. En toch is hij geschikt om ons aan het lachen te brengen. Het lachen van de verlost en namelijk, die geloven dat God geen kleingeestige cynicus en ook geen arrogante spotter is, maar werkelijk humor heeft. En het is zeker niet toevallig, dat deze hymne zich uitgerekend in een brief van de apostel Paulus bevindt, waarin hij over de vreugde van het geloof schrijft. Laten we deze passage uit de brief aan de Filippenzen eens bekijken.

“Wees onderling zo gezind,” schrijft Paulus daar, “zoals het past bij het leven in Christus Jezus. Hij was gelijk aan God, hij hield er echter niet aan vast als God te zijn, maar hij deed daar afstand van en werd als een slaaf en aan de mensen gelijk.”-

God is dus geen God die bij zichzelf blijft. Hij is niet de cynicus, die ver in de hemel op zijn troon zit en zich kostelijk over het noodlot van zijn schepselen amuseert. Hij doet afstand van zichzelf in Christus en wordt mens. Nu is afstand doen van zichzelf zeker geen begrip dat ons makkelijk over de lippen zou komen, als wij het bijvoorbeeld in het leven van iedere dag zouden gebruiken. Het komt uit de ivoren toren van de theologen. We moeten dus eerst proberen het te aarden. Wat wordt er dus met afstand doen van zichzelf bedoeld? Het Griekse woord daarvoor is kenosis. “Kenos” betekent vertaald “leeg, nietig”. En een kenos is in het Nieuwe Testament iemand die met legen handen staat. Wie zichzelf leeg maakt, die geeft alles weg wat hij heeft en wat hem onderscheidt.

In Christus geeft God dus alles weg, wat hem tot God maakt: zijn almacht, zijn heerlijkheid, zijn oneindigheid. De schepper wordt schepsel en daarmee dat wat hij niet is. En hij toont juist daarin wie hij werkelijk is: liefde namelijk, haar macht die onmacht is en haar enige bezit, dat overgave is.

„Zijn leven was dat van een mens,” zo gaat het verder in de hymne, “hij vernederde zich en was gehoorzaam tot de dood, tot de dood aan het kruis.” Reeds altijd, in bijna alle religies, zijn er verhalen die vertellen over een God, die als mens verkleed door de aardse straten trekt. De clou van het christelijk geloof is echter dat God volkomen mens geworden is – tot aan de laatste consequentie. Hij trekt de menselijke gedaante niet aan als een gewaad, maar hij wordt tot in de grond een mens als wij: hij heeft volle luiers, hij huilt en gaat tekeer, hij is uitgeput en onmachtig, treurig en angstig en sterft uiteindelijk naakt aan het kruis. Mathias Grünewald heeft dat op zijn Isenheimer altaar van de geboorte en kruisiging indrukwekkend geschilderd.

En de evangelist Johannes vat het drastisch samen als hij schrijft: "Het woord is vlees geworden en heeft onder ons gewoond."

In een interview met Vox Dau heeft Umberto Eco op de vraag of God lacht geantwoord: "Wat is het vreemde en unieke bezit van een menselijk wezen? Te weten dat we sterfelijk zijn....wat een belangrijk stukje kennis is, zo niet opwindend. En ik denk juist omdat wij de enigen zijn die weten dat we moeten sterven, we de enigen zijn die reageren door te lachen. In deze zin, als God bestaat, heeft hij er geen behoefte aan te lachen. Maar misschien glimlacht hij.....(lacht)." Dan heeft Umberto Eco, als ik het zo mag zeggen, de grap van ons geloof niet begrepen. Want de oneindige God is in toch in Jezus Christus juist een eindige mens geworden, die desondanks kan lachen.

De Filippenzenhymne eindigt met de woorden van de apostel Paulus: "Daarom heeft God hem boven allen verhoogd en hem de naam gegeven die groter is dan alle namen, opdat allen in de hemel en op de aarde en onder de aarde hun knie buigen voor de naam van Jezus en iedere mond belijdt: "Jezus Christus is Heer – tot glorie van God de Vader." Dat is de ontkenning van de ontkenning. Want Gods grootheid, zo stelt de hymne, toont zich juist daarin, dat hij zich klein kan maken, zijn rijkdom in armoede, zijn heerlijkheid in nederigheid, zijn almacht in onmacht. In Christus | Jezus zijn de tegenstrijdigheden van ons bestaan niet opgeheven, maar verzoend. Het hemelse en het aardse, leven en dood, het vreemde land en thuis, afscheid en aankomst, het zichtbare en onzichtbare.

Dit diepe geloofsgetuigenis van de brief aan de Filippenzer heeft sindsdien ontelbare mensen geïnspireerd. God is waarachtig mens geworden. Als dat geen bewijs is, dat hij humor heeft.

En het zou wel eens de moeite waard kunnen zijn, en daarmee kom ik ook weer bij het begin van mijn voordracht, te onderzoeken of niet veel christenen het juist zo moeilijk hebben met de humor, omdat ze zich niet kunnen voorstellen, dat god werkelijk mens geworden is, een mens zoals wij.

In het jaar 1986 kreeg de filosoof en theoloog Eike Christian Hirsch de Kasseler literatuurprijs voor groteske humor. In zijn dankrede probeerde de prijswinnaar, net als ik vandaag, de vraag te beantwoorden: Heeft God humor? Hij sloot zijn overwegingen af met de volgende geslaagde slotsom, waarbij ik me hiermee graag wil aansluiten: "Ik heb mijn best gedaan u met de gedachte vertrouwd te maken, dat God niet alleen humor schenkt, maar ook humor heeft. (...) Als deze stelling u te ver gaat, dan moeten we het er toch minstens over eens zijn, dat God voldoende begrijpt van grappen, om ons te permitteren hem humor toe te schrijven."

Ik dank u voor uw aandacht.